

ГЕНЕЗА ЗАКОНОДАВСТВА ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УЧАСТІ ОСІБ ПІД ЧАС КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

GENESIS OF LEGISLATION ON ENSURING PARTICIPATION OF PERSONS DURING CRIMINAL PROCEEDING

Свінцицький А.В., к.ю.н.,
директор

Український науково-дослідний інститут спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України

У статті розглянуто генезу законодавства щодо забезпечення участі осіб під час кримінального провадження. Зазначено, що будь-яка соціальна демократична правова держава використовує різні способи впливу на поведінку людей, проте здебільшого надає перевагу методу переконання. У кримінальному процесуальному праві як винятковий спосіб впливу на поведінку людей задекларовані примусові методи, які дозволяють забезпечити участь підозрюваного, обвинуваченого чи інших осіб у процесуальних діях.

Встановлено, що процесуальне забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні відіграє важливу роль, адже сприяє ефективному і повному встановленню всіх обставин вчиненого кримінально-протиправного діяння, збору доказової бази і в результаті – винесенню судом справедливого вироку. Проте часто на практиці такі дії супроводжуються необґрунтованим обмеженням прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження.

У зв'язку з цим досліджено історію становлення законодавства щодо процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні з метою удосконалення чинного кримінального процесуального законодавства та правозастосовної практики.

Зазначено, що з розвитком законодавства, зокрема з виникненням кримінальних процесуальних норм, поняття, перелік і порядок застосування заходів забезпечення кримінального провадження став значно деталізованим і розгалуженим.

Зроблено висновок, що заходи забезпечення осіб у кримінальному процесі використовуються здавна. Їх перелік із часом розширювався і деталізувався. Найбільш часто на практиці використовувалося поручительство, що протягом століть показало свою ефективність.

Починаючи з середини XVII ст. перелік заходів забезпечення участі осіб у кримінальному процесі не змінювався до середини XX ст. Після прийняття КПК України у 1960 році цей перелік особливо не змінився. Виключено було такий запобіжний захід, як домашній арешт, адже на практиці він показав свою неефективність і не використовувався. З огляду на історико-правові аспекти процесуального забезпечення осіб у кримінальному провадженні констатовано необхідність удосконалення чинного кримінального процесуального законодавства та правозастосовної практики.

Ключові слова: кримінальне провадження, запобіжні заходи, процесуальне забезпечення участі осіб, генеза, порука, домашній арешт.

The article considers the genesis of legislation to ensure the participation of persons in criminal proceeding. It is noted that any social democratic state governed by the rule of law uses different ways of influencing people's behavior, but in most cases prefers the method of persuasion. Coercive methods are declared in criminal procedural law as an exceptional way of influencing people's behavior, which allow to ensure the participation of a suspect, accused or other persons in procedural actions.

It is established that the procedural provision of participation of persons in criminal proceeding plays an important role, as it contributes to the effective and complete establishment of all circumstances of a criminal offense, gathering evidence and, as a result, a fair verdict. However, in practice such actions are often accompanied by unjustified restrictions on the rights, freedoms and legitimate interests of participants in criminal proceeding.

In this regard, the history of the formation of legislation on procedural support for the participation of persons in criminal proceeding in order to improve the current criminal procedure legislation and law enforcement practice.

It is noted that with the development of legislation, in particular, the emergence of criminal procedural rules, the concept, list and procedure for applying measures to ensure criminal proceeding has become significantly detailed and branched.

It is concluded that measures to ensure persons in criminal proceeding have been used for a long time. Their list has expanded and detailed over time. Most often, in practice, a guarantee was used, which for centuries has shown its effectiveness.

Since the middle of the XVII century the list of measures to ensure the participation of persons in criminal proceeding did not change until the middle of the twentieth century. After the adoption of the Criminal Procedure Code of Ukraine in 1960, this list did not change much. Such a precautionary measure as house arrest was excluded, as in practice it proved ineffective and was not used. Taking into account the historical and legal aspects of the procedural support of persons in criminal proceedings, the need to improve the current criminal procedural legislation and law enforcement practice was stated.

Key words: criminal proceeding, precautionary measures, procedural support of persons' participation, genesis, bail, house arrest.

Будь-яка соціальна демократична правова держава використовує різні способи впливу на поведінку людей, проте часто надає перевагу методу переконання. У кримінальному процесуальному праві як винятковий спосіб впливу на поведінку людей задекларовані примусові методи, які дозволяють забезпечити участь підозрюваного, обвинуваченого чи інших осіб у процесуальних діях.

Процесуальне забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні відіграє важливу роль, адже сприяє ефективному і повному встановленню всіх обставин вчиненого кримінально-протиправного діяння, збору доказової бази і в результаті – винесенню судом справедливого вироку. Проте часто на практиці такі дії супроводжуються необґрунтованим обмеженням прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження.

У зв'язку з цим, на нашу думку, доцільно дослідити історію становлення законодавства щодо процесуального

забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні з метою удосконалення чинного кримінального процесуального законодавства та правозастосовної практики.

Застосування примусових заходів у кримінальному провадженні досліджено у публікаціях А. Баби́ча, Р. Благути, А. Безрукавої, Н. Бобечка, О. Бойка, Л. Гаврилюка, І. Глюбок, О. Гуміна, Т. Данченка, І. Дідюка, Ю. Дьоміна, М. Карпенка, Н. Карпова, Д. Лісниченка, В. Матвійчука, Н. Моргуна, І. Пліщук, М. Погорельського, В. Попелюшка, В. Романюка, В. Назарова, І. Петрухіна, М. Самбора, Г. Середи, М. Строговича, Д. Савицького, Д. Сафонова, С. Смокова, С. Торопова, О. Татарова, Н. Ткачевої, Л. Удалової, В. Фінагєєва, А. Хитрої, С. Чернявського, О. Яновської та ін.

Метою наукової статті є дослідження й аналіз історичних аспектів процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні, визначення особливос-

тей історичного розвитку законодавства з цього питання та формування напрямів удосконалення.

Для початку варто зазначити, що заходи забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні застосовуються в судочинстві здавна. Для їх кращого вивчення деякі вчені поділяють історичний розвиток таких заходів на кілька етапів. Так, П.І. Люблінський дотримувався думки, що характер заходів забезпечення участі осіб залежить від форми державного устрою, і залежно від цього визначав такі періоди: общинний, княжий, царський, імператорський [1, с. 208].

З огляду на процесуальний порядок притягнення осіб до кримінальної відповідальності та існуючий на той час суспільний лад, досить часто використовувався інститут поручительства.

Вперше про цей вид забезпечення участі осіб у процесі згадується в Просторовій редакції «Руської правди», час прийняття якої датується XIII ст. Так, «Руська правда» у статті «О кованих мужем» передбачала, що коли обвинувачений не міг представити поручителя в тому, що він не зникне, обвинуваченого заковували. Поручитель у разі невиконання взятих на себе зобов'язань повинен був зайняти місце обвинуваченого і понести призначене останньому покарання, зазвичай майнове стягнення. Отже, як запобіжний захід поручительство за часів «Руської Правди» вже існувало, і надалі вже можна вести мову лише про його трансформацію та відокремлення від нього запобіжних заходів, заснованих на поручительстві [2].

Варто зазначити, що з розвитком законодавства, зокрема виникненням кримінальних процесуальних норм, поняття, перелік і порядок застосування заходів забезпечення кримінального провадження став значно деталізованим і розгалуженим.

Велике значення у цьому процесі мало прийняття Литовських статутів. Так, Литовський Статут 1529 р. був першим у тогочасній Європі систематизованим зводом різних галузей права. Він юридично закріпив основи суспільного і державного ладу, правове становище різних соціальних груп населення, порядок утворення, склад і повноваження деяких органів державного управління та суду [3, с. 110].

До заходів забезпечення участі осіб у кримінальному процесі відносився виклик осіб до судових органів із так званими письмовими «позвами».

Судовий розгляд розпочинався за ініціативою позивача або його найближчих родичів, які подавали скаргу до суду і брали «позви» для виклику до суду відповідача [4, с. 34]. Можливо зробити висновок, що обов'язок забезпечення участі відповідача був законодавчо покладений на сторону обвинувачення.

Прогресивним кроком у регламентації процесуального забезпечення участі осіб у справі є законодавче закріплення поважних причин неявки осіб на розгляд справи. Такими причинами були: зайнятість у земському суді іншого повіту в більш важливі справі (артикул 17), хвороба, епідемія, земська служба, участь у роботі вального сейму (артикул 13). Поважною причиною неявки прокуратора була лише тяжка хвороба (артикул 36) [4, с. 468].

Статут кримінального судочинства 1864 р. серед заходів перешкодження обвинуваченому ухилитися від розслідування передбачав передачу на поруки. У ст.ст. 416, 417, 422 СКС наголошувалося, що «будь-яка заможна особа, громада чи управління може взяти обвинуваченого на поруки з прийняттям на себе грошової відповідальності на випадок ухилення його від досудового розслідування. Передача обвинуваченого на поруки допускається не інакше, як із грошовим забезпеченням, розмір якого повинен бути точно визначений у протоколі слідчим. Це грошове забезпечення не може бути стягнуте на користь потерпілого з метою відшкодування заподіяної кримінальним правопорушенням шкоди, за винятком випадку втечі обвинуваченого чи ухилення його від розслідування. У цьому разі стягнена

з поручителя сума із відрахуванням із неї суми грошей, що може бути визначена як компенсація потерпілому від кримінального правопорушення, звертається на розбудову місць ув'язнення. Якщо ж обвинувачений неухильно виконував свої обов'язки щодо явки до суду, то на поручителя не може поширюватися матеріальна відповідальність, і тоді, коли майна обвинуваченого виявилось недостатньо для відшкодування шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням потерпілій особі, а сама відповідальність поручителя закінчується часом винесення судом вироку по суті» [5, с. 209–211]. Можна зробити висновок про прогресивність кримінальних процесуальних норм щодо забезпечення участі осіб у кримінальному процесі, адже поручитель у випадку невиконання зобов'язань відповідачем мусив відшкодувати завдану шкоду.

Розглядаючи початок імператорського періоду, можна виявити значне збільшення випадків ув'язнення осіб, які підозрювалися у вчиненні кримінального правопорушення. Порука ще існувала, але вона набула зовсім іншого характеру, оскільки була відсутня майнова відповідальність поручителя. Це зумовлено незабезпеченням явки обвинувачених, тому застосовувалася дуже рідко і мала лише формальний характер. Віддача за пристава також вийшла з ужитку і була замінена триманням під вартою. Усе це призвело до великої кількості арештованих. Тому у Зводі законів 1832 р. було передбачено такі заходи з недопущення ухилення обвинуваченого від розслідування: 1) утримання в тюрмі і при поліції; 2) домашній арешт; 3) поліцейський нагляд; 4) віддача на поруки [6, с. 118].

Відповідно до цього нормативного акта під домашнім арештом і поліцейським наглядом передбачалось утримання обвинувачених у вчиненні нетяжких кримінальних правопорушень, за які вони підлягали б тільки тимчасовому тюремному ув'язненню. Також у Зводі законів були зроблені деякі винятки для окремих категорій осіб, наприклад вагітних жінок заборонялося брати під варту, а необхідно було віддавати на поруки і під поліцейський нагляд [6, с. 124].

Домашній арешт застосовувався частіше до осіб привілейованих, наприклад до різного роду чиновників, і полягав у тому, що в будинку обвинуваченого знаходився поліцейський. Поліцейський нагляд, який було введено з метою замінити утримання при приставі, не було врегульовано законом, і тому на практиці він застосовувався дуже рідко [7].

Варто зазначити, що у цей період найбільше використовувався інститут поручительства, адже він протягом років показав свою ефективність.

Особливістю кримінального процесуального законодавства початку XX ст. було існування двох видів поручительства: особистого та майнового. Згідно зі ст. 153 КПК УСРР 1922 р., особисте поручительство полягало у відібранні від осіб, які заслуговували на довіру, письмового зобов'язання в тому, що вони ручаються за явку обвинуваченого та зобов'язуються доставити його до слідчого або в суд на першу про це вимогу. Кількість поручителів визначалася слідчим і не могла бути меншою двох [8, с. 347]. Майнове поручительство, згідно зі ст. 155 цього законодавчого акта, полягало в отриманні від достатньо матеріально забезпеченої особи чи організації підписки в тому, що вони зобов'язувалися виплатити певну суму у випадку неявки обвинуваченого до слідчого або в суд. Відповідно до ст. 157 цього кодексу «сума майнового поручительства визначалася слідчим згідно з тяжкістю обвинувачення, силою доказів, що були встановлені у справі проти обвинуваченого, майновим становищем поручителя та іншими обставинами кримінального правопорушення» [9, с. 587].

Варто зазначити, що перелік заходів забезпечення участі осіб у кримінальному процесі не змінювався до середини XX ст. Після прийняття КПК України у 1960 році цей перелік особливо не змінився. Виключено було такий запобіжний захід, як домашній арешт, адже на практиці він показав свою неефективність і не використовувався.

Із початку існування самостійної України кримінальне процесуальне законодавство не зазнало суттєвих змін. Кримінально-процесуальний кодекс 1960 р. передбачав застосування «заходів процесуального примусу», до яких належали: запобіжні заходи, відсторонення обвинуваченого від посади, яку він обіймає, слідчі (розшукові) дії, які мають примусовий характер, накладення арешту на майно обвинуваченого; видалення із залу засідання особи, яка порушує порядок, притягнення до адміністративної відповідальності за порушення порядку судового засідання тощо [10, с. 230]. Зазначаємо, що легального визначення заходів кримінально-процесуального примусу не було, тому практики зверталися до кримінально-процесуальної теорії, у якій під заходами кримінально-процесуального примусу розумілися передбачені законом заходи примусового характеру, які застосовуються компетентними особами та органами за наявності підстав та в порядку, передбачених законом, із метою подолання негативних обставин, які перешкоджають виконанню завдань кримінального судочинства, та забезпечення виконання рішень органів досудового розслідування та суду [10, с. 233].

13 травня 2012 р. був прийнятий Кримінальний процесуальний кодекс України, який повністю змінив систему заходів забезпечення участі осіб у досудовому розслідуванні. За чинним законодавством до них належать: виклик слідчим, прокурором, судовий виклик і привід; накладення грошового стягнення; тимчасове обмеження в користуванні спеціальним правом; відсторонення від посади; тимчасовий доступ до речей і документів; тимчасове вилучення майна; арешт майна; затримання особи; запобіжні заходи; заходи, які застосовуються до неповнолітніх (передача під нагляд неповнолітнього та поміщення в приймальник-розподільник) та заходи, які застосовуються до обмежено осудних і неосудних (передача на піклування опікунам, близьким родичам чи членам сім'ї з обов'язковим лікарським наглядом та поміщення до психіатричного закладу) та інші заходи забезпечення участі осіб [11].

Отже, можемо зробити висновок, що заходи забезпечення осіб у кримінальному процесі використовуються здавна. Їх перелік із часом розширювався і деталізувався. Найбільш часто на практиці використовувалося поручительство, що протягом століть показало свою ефективність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Люблинский П.И. Свобода личности в уголовном процессе: Меры, обеспечивающие неуклонение обвиняемого от правосудия. СПб.: Сенат. Тип., 1906. 711 с.
2. Российское законодательство X–XX веков: [в 9 т.]. Под общ. ред. О. И. Чистякова. М.: Юрид.лит. 1991. Т. 8. 496 с.
3. Приміч І.Г. Запобіжний захід – взяття під варту. *Прокуратура. Людина. Держава*. 2004. № 6. С. 66–70.
4. Статути Великого Князівства Литовського: [у 3 т.]. За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юрид. літ., 2002. Т. 1. 2002. 464 с.
5. Беликов С.Я. Судебные уставы 20 ноября 1864 года, с прибавлением законов, на которые содержатся ссылки в этих уставах / С. Я. Беликов. [соч. С. Я. Беликова]. Карман. (неофиц.) изд. Санкт-Петербург: тип. Гогенфельдена и К., 1865. 48 с.
6. Томсинов В.А. Создание «Полного собрания законов» и «Свода законов» Российской империи. М.: Зерцало-М., 2011. 278 с.
7. Слободян О.М. Становлення та розвиток інституту запобіжних заходів, не пов'язаних із взяттям під варту, в кримінальному процесі України URL: http://www.naiu.kiev.ua/tslc/pages/biblio/visnik/2007_1/slobodyan.ht.
8. Кримінально-процесуальне право України: підручник. За заг. ред. Ю. П. Алєніна. Х.: ТОВ «Одіссей», 2009. 816 с.
9. Уголовно-процессуальный кодекс УССР. Сб. узаконений УССР. Утв. ВУЦИК 13 сент. 1922 г. Офиц. изд. Харьков: Изд-во Наркомюста УССР, 1922. № 41. 598 с.
10. Грошевий Ю.М. Кримінальний процес: підручник. За ред. Ю.М. Грошевого та О.В. Капліної. Х.: Право, 2010. 608 с. URL:<http://library.nulau.edu.ua/REPOZITORII/KRIM>.
11. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI (станом на 15 вер. 2021 р.) // Офіц. сайт Верховної Ради України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651%D0%B017/print29932-924471646>.